

Т.М. Тарасава, Мінск

Экстрэмальная сітуацыя вайны ў беларускай прозе XX ст. і сацыяльна-псіхалагічныя характарыстыкі героя

Экстрэмальная сітуацыя (сітуацыя “мяжы”) у мастацкай літаратуры — гэта тыя выключныя ўмовы, абставіны, у якіх вымушаны дзейнічаць герой, атрымліваючы эмацыянальны стрэс. Экстрэмальная сітуацыя ў мастацтве слова XX ст. становіцца з’явай распаўсюджанай, што сведчыць аб новых тендэнцыях бачання творцамі свету і чалавека. Лакальныя і сусветныя ваенныя канфлікты мінулага стагоддзя сталі суцэльнай экстрэмальнай сітуацыяй для выяўлення “экстрэмальнасці” ўнутранага свету асобы, які ўжо па сваёй прыродзе супярэчлівы і канфліктны.

Прыгожае пісьменства праз экстрэмальную сітуацыю выяўляе кошт псіхічных і маральных страт чалавека, яго экзістэнцыяльную сутнасць. Філасофска-антрапалагічны і этычны аналіз пісьменнікам жыцця чалавека ва ўмовах экстрэмальных сітуацый і пасля іх надзвычай ёміста агляе праблемнае поле як пазітыўных, так і дэструктыўных унутрыасобасных канфліктаў, а таксама маральных дэфармацый у грамадстве.

Любая экстрэмальная сітуацыя прымушае чалавека выйсці за межы свайго “я”, памяняць усю сістэму адносін да свету і да сябе, інакш кажучы, сітуацыя “мяжы” мяняе сацыяльна-псіхалагічныя характарыстыкі асобы, яе самаацэнку, паглыбляе ступень асэнсавання жыцця, паскарае пошук шляхоў пераадолення крызісных сітуацый. Сучасная псіхалогія вылучае знешнія экстрэмальныя сітуацыі (вайна, прыродныя катастрофы, грамадскія канфлікты) і ўнутраныя. Знешнія экстрэмальныя сітуацыі не заўсёды могуць правакаваць унутраныя (“кому война, а кому мать родна”), а ўнутраныя экстрэмальныя сітуацыі часта могуць быць схаванымі і па гэтай прычыне асабліва небяспечнымі (суіцыдальны синдром).

Сітуацыя “мяжы” можа аказваць на чалавека як станоўчы ўплыў (актывізуе самапазнанне, выпрацоўвае стратэгію паводзін, павышае ступень сацыяльнай сталасці і адаптацыі асобы, пашырае асобасныя кантэксты бачання свету), так і адмоўны (выклікае стрэсавыя трывогу, перажыванне, крах жыццёвых перспектыв, заніжае самаацэнку). Цэласны мастацкі вобраз героя — шматгранная і складаная эстэтычная катэгорыя. Персанаж у творы займае ключавую функцыю, ён дае магчымасць аўтару перадаць адметнае аўтарскае бачанне свету, аказаць адпаведны эмацыянальна-эстэтычны ўплыў на чытача.

Сацыяльна-псіхалагічныя характарыстыкі героя залежаць ад характару самой сітуацыі “мяжы”, ад асаблівасцей Я-канцэпцыі і быццёвай сферы асобы. Так, герой-падлетак з апавядання І. Пташнікава “Эфка” ўспрымае вайну як прыгоду. Яго імпульсіўны характар, самаўпэўненасць, нізкі ўзровень асэнсавання жыцця выклікаюць гібель родных трох братоў і сястры, недарэчнае забойства сябра. Генерал М. Гарэцкага (апавяданне “Генерал”), якому “было нудна”, бо “дывізія стаяла ўжо колькі месяцаў, без асаблівых прыгод, на адным месцы” [2, с. 182], вырашыў узняць сабе творчы настрой наведваннем перадавых пазіцый. У выніку — недарэчная гібель прапаршчыка.

Невялічкае апавяданне Янкі Брыля “Memento mori” — яркі прыклад экстрэмальнай сітуацыі, калі позняй восенню 1943 года вялікая беларуская вёска была спалена фашысцкімі карнікамі за ўзарваны нямецкі вайсковы эшалон. У творы вайна паўстае як сітуацыя мяжы “жыццё — смерць”. Кароткае імгненне быцця вясковага пячніка перад тварам смерці паказана пісьменнікам крайне лаканічна. Асоба вяскоўца выяўляе сваю чалавечую сутнасць з нечаканага для нямецкага афіцэра боку. Пячнік, меўшы магчымасць выратавацца, свядома гіне. Сітуацыя мяжы выявіла высокую ступень сацыяльнай сталасці героя, крытэрыі яго маральных каштоўнасцей.

У аснове кароткіх апавяданняў В. Быкава 1990-х гг. (“Зенітчыца”, “Палкаводзец”, “Пагорак”, “Палітрук Каламіец”, “Падоранае жыццё”, “Кацяш”, “Пагорак”) ляжаць экстрэмальныя сітуацыі. Героі ва ўмовах вайны незалежна ад таго со зброяй яны ці без жывуць пастаянна пад пагрозай, калі не страціць жыццё, то атрымаць “экстрэмальны” ўнутраны стрэс.

В. Быкава цікавяць найперш духоўныя трансфармацыі чалавека, выкліканыя афектыўнымі бакамі чалавечай псіхікі. Экстрэмальныя сітуацыі абуджаюць “начную” свядомасць асобы. Франтавыя будні ў апавяданні “Зенітчыца” сталі цяжкім выпрабаваннем для псіхікі жанчыны з рамантычна-кніжным уяўленнем аб вайне, але Ніна з гэтым змірылася, нават знайшла сваё каханне. Дзяўчына засталася жыць пасля вынішчэння батарэі, пяць сутак разам з камбатам выходзіла з акружэння, і выратаванне здавалася амаль блізкім. Камбат Калашнік ужо трэці раз выходзіў з акружэння і добра ведаў усе выдаткі гэтай справы. Вось толькі “мілая, найўная патрыётка-зенітчыца” ў прапанове камбата прастрэліць руку, каб пазбегнуць праблем з асабістымі, убачыла здраду. Непадкантрольны ўсплеск эмацыянальнай ўзрушанасці каханай жанчыны ў востраканфліктнай сітуацыі расстрэлу камбата пераўзышоў нават інстынкт самазахавання, дзякуючы

якому Ніна выжывала дагэтуль і дабрыла да прыфрантавой зоны, спадзеючыся на шчаслівы пераход праз лінію фронту.

У апавяданні В. Быкава “Падоранае жыццё” інстынкт самазахавання якраз спрацаваў: сур'ёзна паранены савецкі баец і нямецкі салдат не выстрэлілі адзін у аднаго, падарыўшы магчымасць жыць. “...Я гатовы быў стрэліць. Але не стрэліў — штосьці стрымлівала мяне” [1, с. 40], — пісаў В. Быкаў пра свайго героя.

Праз экстрэмальныя сітуацыі пісьменнік выяўляе сутнасныя асновы быцця, якія ў будзёным жыцці застаюцца схаванымі. Гэтыя “таямніцы быцця” адкрываюцца мастаку ў яго імкненні спасцігнуць цэласную сутнасць чалавека праз адзінства эмацыянальных, інтэлектуальных і падсвядомых кампанентаў. Невыпадкава ў многіх творах В. Быкава (“Жураўліны крык”, “Трэцяя ракета”, “Балота” і інш.) усе персанажы падаюцца з улікам індывідуальных сацыяльна-псіхалагічных характарыстык.

Беларускія мастакі слова, якія пішуць пра вайну, плённа засвоілі мастацкія традыцыі пісьменнікаў-франтавікоў Л. Талстога, У. Гаршына, М. Гарэцкага, Э.М. Рэмарка, Э. Хэмінгуэя і іншых. Відавочна, што вайна, асабліва працяглая, выклікае якасныя змены ў свядомасці чалавека, яго ўспрыманні свету і сябе ў ім. Базісныя элементы псіхалогіі чалавека фарміруюцца ў мірны час, умовы ваеннага часу толькі паскараюць і ацяляюць гэты працэс.

Роля сітуацыі як першапачатковага элемента мастацкага твора рэалізавана М. Стральцовым у апавяданні “На чацвертым годзе вайны”. Знешняя экстрэмальная сітуацыя (яна падаецца пісьменнікам без папярэдняй падрыхтоўкі чытача) справакавала востры ўнутрыасобны канфлікт: “Было гэта на чацвертым годзе вайны. Бабуля — высахлая, з учарнелым ад работы і старасці тварам — адсцябала матузамі малога ўнука за тое, што паабшчыпаў, не дачакаўшыся вячэры, акрайчык ацеслівага, спечанага з бульбы і ячменных шароек хлеба.

Малы не заплакаў, толькі не сваім голасам войкнуў, калі, уцякаючы ад матузоў, хацеў падшыцца пад ложак, — на хаду перадумаў нечага, разгубіўся, і тут яго дагнала, апошні раз балюча сцебанула старая” [3]. Глыбокія ўнутраныя перажыванні ўсіх персанажаў ствараюць напружанае, “імпрэсіяністычнае” адчуванне атмасферы чалавечага быцця. Душэўныя пакуты як дзіцяці, так і дарослых бабулі і маці зафіксаваны мастаком слова далікатна тонка і пачуццёва нюансавана. “...Старая схямянулася, перад вачамі паўстаў малы, тое, як кідаўся ён па хаце, бездапаможна ўгнуўшы ў

плечы шэрую, стрыжаную пад нажніцы галаву. Яна бачыла ўсё гэта так выразна, і нічога ўжо на свеце не існавала для яе, акрамя гэтай безабароннай, беднай, няўмела пастрыжанай галавы. І яна шкадавала ўнука, шкадавала, што некалі даўно адсцябала гэтак жа матузамі сына, забітага цяпер на вайне...” [3], — заўважае М. Стральцоў пра бабулю.

Экстрэмалізацыя ўнутранага свету герояў ажыццяўляецца пісьменнікам на ўзроўні мікрападзей (адпыхнула нагой галоднага парсючка, патапталася каля свежараскапанай прызбы, “глядзела, як ўзяліся расці памідоры, капусны качан”, “збірала ў прыпол курыныя яйкі”, упала з вышак). У невялічкім апавяданні зафіксавана вялікая чалавечая драма жанчын і дзіцяці ваеннага часу.

Такім чынам, любая экстрэмальная сітуацыя выклікае духоўную трансфармацыю чалавека. Так, маленькі герой М. Стральцова выходзіць з “дзіцячага” стану, усклаўшы на свае кволыя плечы адказнасць дарослага мужчыны за сям’ю. Героі В. Быкава ў залежнасці ад сацыяльна-псіхалагічных характарыстык асобы мяняюцца па-рознаму: Ніна Башмакова (Зенітчыца”) цалкам дэмаралізавана, герой з апавядання “Падоранае жыццё” асэнсоўвае сітуацыю “мяжы” як выпрабаванне, якое падвысіла яго самаацэнку і глыбіню асэнсавання жыцця. Толік Вайда (“Эфка”) І. Пташнікава — персанаж самаўпэўнены, імпульсіўны, з невысокай ступенню асэнсавання жыцця і, відаць, не здатны да самаўдасканалення. Погляд беларускай прозы на вайну як экстрэмальную сітуацыю выяўляў духоўны патэнцыял нацыі, яе маральныя каштоўнасці, выводзіў нацыянальную літаратуру да агульначалавечых прыярытэтаў.

Літаратура:

1. Быкаў, В. Падоранае жыццё / В. Быкаў // Полымя. — 1995. — № 5. — С. 38–41.
2. Гарэцкі, М. Збор твораў : у 4 т. / М. Гарэцкі ; рэдкал.: А.М. Адамовіч [і інш.] ; Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы. — Мінск : Маст. літ., 1984–1986. — Т. 1 : Апавяданні, 1913–1930 / рэд. С.А. Андраюк ; падрыхт. тэкстаў і камент. М.П. Кенькі. — 1984. — 446 с.
3. Стральцоў, М. На чацвертым годзе вайны / М. Стральцоў // [Электронны ресурс]. — Режим доступа : http://knihi.com/Michas_Stralcou/Na_cacviertym_hodzie_vajny.html. — Дата доступа : 5.02.2015.